

5.2.3 Kiswahili Paper 3 (102/3)

1.

(a) i

- (i) Haya ni maneno ya Msimulizi/mwandishi
- (ii) Yanamhusu Selume
- (iii) Selume yumo kwenye kituo cha Afya cha Mwanzo Mpya/ yanarejelea mandhari/mazingira ya Kituo cha Afya cha Mwanzo Mpya
- (iv) Anawazia changamoto alizopata alipokuwa akifanya kazi kwenye hospitali ya umma. Kwa mfano, ukosefu wa vifaa vya kimsingi kama vile glavu.
- (v) Hali imekuwa afadhali baada ya kuajiriwa katika kituo cha Mwanzo Mpya.

4 x 1 = (alama 4)**Tanbihi**

- a. Dondoo limetolewa uk. 140.
- b. Mtahiniwa atuzwe kulingana na hoja anazotolea jibu sahihi. Hata akikosea msemaji, atuzwe kwa yale mengine.

ii

- (i) Nahau – ameyapa kisogo
- (ii) Tashbihi – kama mana iliyomdondokea kinywani
- (iii) Istiari - mana

2 x 1 = (alama 2)

iii

- i. Selume anaonyesha athari za tofauti za kisiasa. Anafarakana na mume wake kwa sababu alimuunga mkono Mwekevu uk. 30.
- ii. Mwandishi amemtumia kuendeleza maudhui ya ukabila. Mume wake anaoa msichana wa kikwao (uk. 35) baada ya kufarakana.
- iii. Ametumiwa kuonyesha tabia za wahusika wengine. Kupitia kwake tunaona utu wa Ridhaa. Ridhaa anamtuliza na kumtafutia kazi (uk. 35)
- iv. Ni kielelezo cha udugu wa wanyonge. Yeye na wenzake wanamsaidia Ridhaa kukabiliana na hali ya ukiwa iliyosababishwa na kufiwa na familia yake.
- v. Anachimuza changamoto/uovu uliopo katika taasisi za umma. Analalamikia ukosefu wa vifaa vya kimsingi kama vile glavu. Analalamikia ukosefu wa huduma muhimu kama vile umeme, kuuzwa kwa dawa zilizotengewa wanyonge.... (uk. 140)
- vi. Kupitia kwake tunaona jinsi kuzingatia tamaduni bila tahadhari kunaweza kuleta maangamizi. Anamwelekeza Tuama awashauri wenzake dhidi ya kupashwa tohara/kufuata mila bila tahadhari (uk. 143)
- vii. Anaendeleza ploti. Ndiye anayehadithia kisa cha Kipanga ambaye alianza kutumia pombe vibaya kwa kukataliwa na aliyemdhania kuwa babake (uk. 143)
- viii. Kupitia kwake mwandishi anaonyesha umuhimu wa mshikamano wa kifamilia katika maadili ya wana. Kukataliwa na baba kunamfanya Kipanga kuwa mraibu wa pombe.
- (ix) Ni kielelezo cha wanaowajibika kazini- anawahudumia wagonjwa.

6 x 1 = (alama 6)

(b)

(i) **Chandachema**

- (i) Kumwaga dukuduku -kuwasimulia wenzake kisa chake ili kupunguza mwemeo wa matatizo yake. Anawasimulia Umulkheri, Zohali, Mwanaheri na Kairu kisa chake. (uk. 102)

- (ii) Kujitenga na mazingira- Anaondoka kwa jirani baada ya Satua- mke wa jirani kuanza kumwona kama mzigo (uk. 103). Anaondoka kwa Tenge anapooa mazingira hayo hayamridhishi/ ya upujufu wa maadili.
- (iii) Kuwasaka walezi/kutaka kurudiana na walezi/ukoo. Chandachema anatafuta asili ya mama yake, Rehema. Anapobaini ameolewa anahiari kutoendelea kumtafuta, (Uk. 104)
- (iv) Kufanya maamuzi/kuchukua msimamo imara wa kujitegemea. Chandachema anasema kwamba hataenda kwa shangazi yake kulelewa huko; haihalisi kumwongezea mzigo (uk. 104) kwani ndiye aliyekuwa akigharamia masomo yake tangu hapo.
- (v) Kujiendeleza kielimu/ kuamua kutumia uwezo wao katika elimu kujiendeleza. Anaamua kuenda katika shamba la shirika la chai(la Tengenea) kwani alijua pana shule hapo; ataweza kujiendeleza kielimu (uk. 105).
- (vi) Kutafuta ajira. Chandachema anapooa hawezi kuishi /kujiendeleza kiuchumi katika mazingira ya nyumbani mwa Bwana Tenge, alianza kuchuma majani chai kwa malipo kidogo akiwa darasa la tano. (uk. 106)
- (vii) Kuweka siri/kutosema kuhusu maamuzi yao ili yasivurugike. Chandachema hawaambii walimu wake kwamba amehama kwa Bwana Tenge hadi anapofanya mtihani wake. (Uk. 107)
- (vii) Kutia bidi masomoni- Anasema atajitahidi masomoni (uk, 108) . Anafanya vyema katika mtihani wake.
- 4 x 1 = (alama 4)**

(ii) **Dick**

- (i) Anaingilia ulanguzi wa dawa za kulevya kwa kuhofia adhabu ya mwajiri wake.
- (ii) Kutaka kukidhi mahitaji ya kimsingi kunamsukuma kuingilia ulanguzi wa dawa (uk. 122)
- (iii) Kuuona/kuichukulia hatua/kuuchukulia uamuzi anaotoa kuhusu kuingilia uovu kama majaliwa hivyo kupunguza uzito wake. Anasema ulanguzi ndio hali aliyoundikiwa na Mungu (uk. 122 - 123).
- (iv) Anatathmini matendo yake na kuwazia athari za matendo hayo. Anaamua kuacha ulanguzi wa dawa(uk. 134).
- (v) Kujiendeleza kitaaluma. Anasomea Teknolojia ya Mwasiliano baada ya kupokea nasaha kutoka kwa Mwangeka, kwa njia hii anakinga dhidi ya kurudia mazoea yake ya awali. (uk. 174)
- (vi) Ujasiriamali; Anaanzisha biashara ya vifaa vya mawasiliano ambayo inamwezesha kujitegemea na kuwaajiri wenzake; (uk. 174)
- 4x 1 = (alama 4)**

2. (a)

- (i) Tunu na Sudi kujitolea kuwa na mfumo wa kuongoza harakati za ukombozi/kupiga vita udhalimu. Kwa mfano walikuwa watetezi wa haki hata wakiwa wanafunzi chuoni.
- (ii) Sudi kukataa ushawishi wa viongozi dhalimu. Anakataa kuchonga kinyago cha Majoka hata baada ya kushawishiwa na Kenga (uk. 11-12)
- (iii) Sudi kuwatia hofu viongozi dhalimu kwamba matendo yao yanamulikwa na washikadau kama vile Jumuiya ya Kimataifa (uk. 12)
- (iv) Kuwazindua wanyonge kuhusu hila za viongozi. Sudi anadhamiria kuwazindua Kombe na Boza. (uk. 14)
- (v) Kuchunguza mienendo ya viongozi dhalimu. Ashua na Tunu wanatambua kwamba kuna mkutano wa Kenga na kutaka kujua wanachopanga. (uk. 15)

- (vi) Kuwaita/kuwakusanya na kuwaongoza watu wasikilize na kukabili viongozi dhalimu. (uk. 15)
- (vii) Migomo ya wauguzi na walimu kudai haki zao (uk. 16)
- (viii) Kuwakabili viongozi dhalimu moja kwa moja na kuwaambia makosa yao. Ashua anamkumbusha Majoka kuwa hakuna mchuuzi asiyelipa kodi na kuwa hela hizo zingesafisha soko (uk. 25)
- (ix) Maandamano – Tunu pamoja na wanaharakati wanaongoza maandamano kwa madhumuni ya kutetea haki za Wanasagamoyo na kupinga utawala dhalimu (uk. 32)
- (x) Mikutano ya hadhara na ya wachache, kwa mfano, hotuba ya Tunu kwa wanahabari iliyoangazia ukiukaji wa haki za Wanasagamoyo (uk. 32)
- (xi) Kuamua kuunga mkono uongozi ufao bila kuzingatia tabaka, jinsia au umri. Raia wanamteua/wanamuunga mkono Tunu, Sudi kukataa kuchonga kinyago cha Majoka na kuchonga cha Tunu. (uk. 19)
- (xii) Tunu alisomea uanasheria kwa madhumuni ya kupigania haki za Wanasagamoyo.
- (xiii) Ashua kukataa ajira katika shule ya Majoka.
- (xiv) Baadhi ya Wanasagamoyo kuususia mkutano wa Majoka.
- (xv) Matumizi ya vyombo vya habari kama vile Runinga ya Mzalendo kuihamasisha umma.
- (xvi) Upelelezi wa nje kuchunguza kifo cha Jabali.
- (xvii) Ufadhili wa nje kwa wapigania haki za Wanasagamoyo.

Hoja 10 x 1 =(alama 10)

b)

i) **Maudhui**

- (i) kumbukumbu kuhusu mauaji ya Jabali inaonyesha **ukatili** (uk. 34).
- (ii) Tunarudishwa nyuma kuonyeshwa Sudi na Tunu walipoanza harakati za utetezi wa haki walipokuwa chuoni. (uk. 18)- Maudhui ya **utetezi wa haki** yanajitokeza hapa.
- (iii) Kumbukizi kuhusu mashujaa kupitia tangazo kwenye redio (uk. 4) inaonyesha matumizi ya mbinu hasi za kitawala- **propaganda**.
- (iv) **Mapenzi** – Ashua na Majoka walivyopendana kabla ya Ashua kuolewa na Sudi (uk. 19, 23, 49)
- (v) Kumbukizi kuhusu Ashua alipofuzu na kukataa ajira katika *Majoka and Majoka Academy*. Maudhui yafuatayo yanajitokeza
  - Utetezi wa haki
  - Uzalendo
- (vi) Majoka kuhadithia kuhusu ndoa yake na Husda. (uk75)Maudhui yafuatayo yanajitokeza
  - Utamaduni
  - Usaliti
  - Uwajibikaji

Hoja 5 x 1 = (Alama 5)

ii Wahusika

- (i) Kutokata tamaa kwa Asiya na Ngurumo wanapomwandama Bi. Husda hadi akawapa kandarasi .
- (ii) Ukatili wa Majoka- tunapoelezwa na Siti kuwa amewaua vijana wengine watano (uk. 16)
- (iii) Msimamo mkali wa Tunu na Sudi katika kutetea haki za wanasagamoyo kiasi cha kula kiapo. (uk. 18)
- (iv) Tabia ya Majoka ya kuling'anga'ania/kulishikilia jambo. (uk. 20) kwa mfano, anapomkanya Ashua asimwite mzee (uk. 20)

- (v) Tamaa ya Majoka –maelezo ya mzee Kenga kupitia kwa sauti yake inayompitikia Majoka mawazoni (uk. 29)
- (vi) Ashua ni Msomi, kupitia kwa maneno ya Majoka anapomkumbusha kuwa ana shahada ya ualimu. (uk. 25)
- (vii) Tabia ya Majoka ya dharau- kumbukizi za Majoka kuhusu kisomo cha Tunu (uk. 32)
- (viii) Kuonyesha unafiki wa Majoka. Anaishi na mtu asiyempenda kupitia kumbukumbu ya Majoka (uk. 75).

Hoja 5 x 1 = (alama 5)

Tanbihi

- i. Mtahiniwa anaweza kuanza kwa mbinu rejeshi kisha akadondoa maudhui au ukuzaji wa wahusika kutokana na mbinu rejeshi.
- ii. Kutaja maudhui/ mbinu rejeshi ambapo maudhui yanapatikana.

3.

i

- (i) Msemaji ni Ashua
- (ii) Anamwambia Majoka
- (iii) Wamo ofisini mwa Majoka
- (iv) Majoka anakana kwamba kuna ushahidi wa wanafunzi kugeuka kuwa makabeji kwa kudungana sumu ya nyoka/dawa za kulevya ndipo Ashua anasema haya.

4 x 1 = (alama 4)

(Dondoo limetolewa uk. 26)

ii

- i. Sitiari – kipanga
- kuku
Imetumiwa kuonyesha uwezo wa mwenye mamlaka juu ya mnyonge.
- ii. Swali la balagha
Ushahidi utatoka wapi kama kipanga ndiye hakimu kwenye kesi ya kuku?
Imetumiwa kumsuta mwenye mamlaka.
- iii. Uhaishaji/ Tashihisi/ Uhuishi
Kipanga kupewa uwezo wa kuwa mtaalamu wa sheria/hakimu. Kuonyesha upendeleo wa wenye nguvu dhidi ya wanyonge.
- iv. Kejeli/ stihizai- kupitia kwa toni inayojitokeza.

2 x 2 = (alama 4)

Kutaja 1

Dhima 1

b) **i**

- (i) Mkarimu – anawaletaa akina Sudi, Kombe na Boza chai na mahamri (uk. 2)
- (ii) Jasiri – Anamkabili Majoka na kumwambia udhaifu wa shule yake (uk. 25-26)
- (iii) Mwenye kujitunza – Anaiheshimu ndoa yake ndiposa anakataa ushawishi wa Majoka. Anamwambia, “Mimi ni mke wa mtu...”
- (iv) Mwenye hasira – Anamkanya Majoka kwa ukali anapomsimanga mumewe (uk. 24)
- (v) Mwenye matumaini – Ana imani kuwa maisha yatabadilika na kuwa bora soko likifunguliwa (uk. 25)
- (vi) Mdadisi – Anamhoji Majoka kuhusu sababu ya soko kufungwa milele.

- (vii) Mwenye mdomo mchafu/mpyaro. Anamwambia Sudi kuwa amechoka kupendwa kimaskini (uk. 47)
- (viii) Kigeugeu – kuomba pesa kwa Majoka na hali anakashifu shule na kampuni yake, kumgeuka mumewe na kumshtumu kwa kutopata matunzo kwake.

Hoja 6 x 1 (alama 6)

ii

- (i) Kuelewa wakati wa kutukia kwa matendo kama vile maelezo kuhusu matukio nyumbani kwa kina Tunu saa mbili asubuhi.(uk. 51)
- (ii) Mandhari hutambulisha/hubainisha wahusika katika onyesho (uk. 88). Tunatambulishwa kwa walinzi wa Majoka.
- (iii) Mandhari yanadokeza/huonyesha hali ya mchezo kama vile mgogoro (uk. 88). Afisini mwa Majoka akiwa na Ashua, Husda na Majoka kunachimuzwa mgogoro kati ya Husda na Ashua.
- (iv) Kuonyesha matatizo ya kijamii. Kwa Mamamapima tunaonyesha matumizi mabaya ya vileo. Maudhui ya ufiadi yanajitokeza
- (v) Kulinganua hali za matabaka kwa mfano, Majoka na mkewe Husda wanaishi kifahari ilhali Sudi na wenzake wanafanya kazi kwenye mazingira machafu.
- (vi) Kuonyesha/kueleza mahali pa tukio mchezoni, kwa mfano kwenye karakana ya kina Sudi.
- (vii) Kujenga/kuibua taharuki hivyo kuendeleza msuko. Kwa mfano kwenye ambalanzi Majoka anapopepekwa hospitali
- (viii) Kubainisha/kuonyesha maudhui kama vile uozo sokoni (uk. 1)

Tanbihi

Mtadiniwa akikita hoja zake kwenye mandhari moja tu kama vile afisini mwa Majoka atuzwe mradi ametosheleza hoja.

Hoja 3 x 2 (alama 6)

4.

- (i) Kauli ya kwanza ni ya rafiki ya Oti.
- (ii) Kauli ya pili ni ya Oti
- (iii) Oti anayakumbuka mazungumzo haya. Rafiki yake alikuwa akimwonya dhidi ya wasichana Mombasa.
- (iv) Anayakumbuka haya akiwa mgonjwa baada ya jamaa kuamua kuchangisha pesa za kumzikia, japo hajafa bado.
- (v) Yumo kibandani mwake

Hoja 5x1= (alama 5)

Dondoo limetolewa uk. 100

(ii)

- (i) Kinaya – Kufuata asali ukafa mzingani
- (ii) Sitiari – Kufia mzingani
  - Nzi kufia kidondani
 Kumaanisha kudhurika na jambo ambalo pia lina faida.
- (iii) Swali la balagha – pana hasara gani nzi kufia kidondani?
- (iv) Tasfida-kufuata asali
- (v) Toni kali ya kusuta- isije ikawa mambo ya kufuata asali ukafa mzingani

2 x 1

(alama 2)

KCSEREVISOR.COM

b)

- (i) Jamaa waneona Otii ni mgonjwa mahututi. Wanaanza kuchangisha pesa za mazishi
- (ii) Rafiki ya Otii anamwonya dhidi ya mahusiano ya kiholela na wasichana
- (iii) Otii kutoyawajibikia maisha yake, anasema nzi kufa kidondani si hasara
- (iv) Rehema kuondoka bila kumjuza Otii
- (v) Jamaa kutozingatia ombi la Otii kuwa wamzike papo hapo; wanaishia kufa kwenye ajali.
- (vi) Jamaa wanamsema Otii akiwa papo hapo bila kujali kuwa wanamuumiza kisaikolojia
- (vii) Jamaa kushikilia mila kiasi cha kujutia baada ya ajali.
- (viii) Mchezaji mwenzake Otii anamuumiza mchezoni kwa uchezaji hatari.
- (ix) Maafisa wa michezo wanamtelekeza Otii baada ya kuumia
- (x) Otii anapopata nafuu baada ya kuumia harudi uwanjani anaanza kufanya kazi duni bandarini ambayo ametosheka kwayo.
- (xi) Kauli ya waziri wa michezo kwamba pengo aliloacha Otii halingeweza kuzibika laonyesha ukosefu wa uwajibikaji kwani hakuna aliyemjali hata pale alipoumia akiwa mchezoni.
- (xii) Otii anawajibikia kuchezea timu ya Taifa.

6 x 1 = (Alama 6)

Tanbihi

Mtahiniwa anaweza kuonyesha uwajibikaji au kutowajibika.

c)

- (i) Dennis anasoma kwa taabu.
- (ii) Wazazi wa Dennis kudharauliwa na kila mtu kwa umaskini.
- (iii) Wazazi wa Dennis kufanya kazi duni – vibarua vya kuwalimia matajiri mashamba.
- (iv) Kutojitosheleza kwa chakula, Dennis kunywa uji chuoni kwa kukosa unga.
- (v) Malazi duni. Shuka za Dennis zimechanika.
- (vi) Dennis hana pesa wala hana wa kumwazima.
- (vii) Dennis hana pesa za kununulia mahitaji madogo madogo (Uk. 17).
- (viii) Umaskini – Dennis anakosa mahitaji ya kimsingi kama vile chakula na mavazi. Hali hii inamfanya kuogopa kutangamana na wenzake chuoni. Anapobishiwa anaogopa kuufungua mlango.
- (ix) Dennis anaogopa kuhusiana kimapenzi na Penina kwa sababu ya umaskini uliomwandama.
- (x) Penina anamkandamiza/anamtusi/anamdharau Dennis kwa sababu ya umaskini.
- (xi) Chumba cha Dennis ni kikavu hakina chochote cha kutamaniwa.
- (xii) Dennis hawezi kuzichapisha hadithi zake kwa sababu ya kukosa hela.
- (xiii) Dennis anafukuzwa na Penina kwa sababu hawezi kujikimu na kumkimu yeye.
- (xiv) Dennis ni mtegemezi wa wazazi wa Penina; ndio wanaowakimu kwa yote.
- (xv) Anapofukuzwa anabeba chote anachomiliki kwa begi moja tu.
- (xvi) Umaskini unamfanya Dennis kujutia masomo yake ambayo hayamwezeshi kujinyanyua kiuchumi.

7x1= (alama 7)

5. (a) UNAFIKI

- (i) Safia anaaminiwa na wazazi wake ilihali anawahadaa kupitia kwa matendo yake.
- (ii) Safia alimleta Kimwana wazazi wake wakijua kuwa ni msichana ilihali alikuwa mwanamume.
- (iii) Anamleta rafiki yake akisingizia kuwa wanasoma ilihali wanashiriki mapenzi
- (iv) Safia hujifunika gubigubi akiwa mbele ya wazazi wake ilihali alifanya kinyume akiwa faraghani.
- (v) Alipoulizwa na mamake kuhusu hali yake anasingizia kuwa ni malaria.

- (vi) Kimwana huwaamkua wazazi wa Safia kwa heshima ilihali ni mtovu wa maadili-anashiriki mapenzi na Safia.
- (vii) Kimwana anajifunika sura ili asionekane na wazazi wa Safia waliodhani ni msichana ilihali alikuwa mwanamume.
- (viii) Wazazi wa Safia wanasawiriwa kama wacha Mungu ilihali waliwasimanga watoto wa wengine.
- (ix) Safia anajitetea na kusema kuwa mamake alimfikiria vibaya na kuwa yeye anajilinda.
8 x 1 = (alama 8)

(b)

- (i) Matumizi ya nahau- alitunga donge kifiani mwake – kuonyesha uchungu moyoni
- (ii) Tashhisi - donge likaja juu likampanda – kuonyesha athari za hisia/kupandwa na uchungu.
- (iii) Taswira(uoni) – donge likaja juu- kuonyesha uchungu/ kujenga toni
- (iv) Swali la balagha – kweli? Uongo?
Kuonyehsa mgogoro/ukinzani wa nafsi
- (v) Urudiaji -kweli uongo/kweli/uongo - takriri neno- kuonyehsa mvutano akilini mwake.
- (vi) Usambamba- labda kweli anamfikiria mambo mabaya binti yake; labda kweli dhana yake... kuonyesha mvutano wa mawazo
- (vii) Ulinganuzi wa ukinzani wa mawazo – kumtetea/kumshuku- kuonyesha hali ya shaka aliyo nayo/ kutokuwa na hakika
- (viii) Tanakuzi – kweli – uongo
Kutetea - kushuku.
- (ix) Chuku – sauti kumtetea – haiwezekani- kuonyesha hali ya kutoamini/ kuonyesha mwemeo wa hisia.
1 x 2 = (alama 12)

6. a)

- (i) Amedhoofika/amekonda kwa ugonjwa na kuteswa
- (ii) Kudhulumiwa haki/kutengwa penye haki
- (iii) Kulaumiwa bila sababu.
- (iv) Kutofaidika kwa rasilimali/ kupuuzwa na miliki/kutothaminiwa.
- (v) Kufanya kazi ngumu viwandani na kupokea ujira mdogo.
- (vi) Kutopewa huduma za afya.
- (vii) Kutelekezwa katika hali duni ya maisha : chawa, kunguni; funza
6 x 1 = (alama 6)

b)

- (i) Mishororo minne katika kila ubeti
- (ii) Vipande viwili katika kila mshororo isipokuwa mshororo wa mwisho
- (iii) Kipande cha kwanza cha mshororo kina mizani nyingi kuliko cha pili (7,4)
- (iv) Mstari wa mwisho una mizani chache (ni mfupi) isipokuwa katika ubeti wa mwisho una (mizani 11)
- (v) Kila ubeti unajitegemea kivina, vina vya ndani ni tofauti kutoka ubeti mmoja hadi mwingine. Vina vya mwisho pia ni tofauti kutoka ubeti mmoja hadi mwingine.
- (vi) Shairi lina beti sita.
- (vii) Lina kibwagizo isipokuwa ubeti wa sita.
4 x 1 = (alama 4)

(c)

- (i) kawa - ukawa
mwiliwe - mwili wake
ziso - zisizo
we - iwe

- (ii) Kufinyanga sarufi
Na homa akipatwa – akipatwa na homa
Kwa tiba apuuzwa – apuuzwa kwa tiba
Funza na miguuni – na funza miguuni
2 x 1 = (alama 2)

(d)

- (i) Tashbihi - kama nyani
(ii) Kinaya - kufanya kazi ngumu kwa malipo duni
(iii) Sitiari - ndwele - matatizo
- Nyota - bahati/mustakabali
3 x 1 = (alama 3)

- (e) Mtetezi wa haki / mzindushi
1 x 1 = (alama 1)

- (f) (i) mwenye tumaini - bado yuasubiri
(ii) Ana bahati mbaya - Nyota yake ni nyota ya huzuni
2x1=(alama 2)

- (g) Anapopatwa na homa/anapokuwa mgonjwa yeye hupuuzwa kama nyani. Hakuna anayemtambua; hayo ni matatizo ya kusababishiwa/ ni ugonjwa wa kusababishiwa.
4 x ½ = (alama 2)

7. (a) i) Kama watu wasingekuwa na akili watu wote wangukuwa sawa; matajiri na maskini/
Akili humwezesha mtu kuwa tajiri/mwinyi.

- (ii) Akili humwezesha mtu kuwazia hali yake;
(iii) Humwezesha kuunda vifaa vya kuyarahisisha maisha-kuunda kitanda.
(iv) Humwezesha kupata chakula- bila akili hata nunda hapati chakula.
(v) Akili humwezesha mtu kubagua vilivyo vibaya; hadhuriki, hivyo kusetiri afya yake.
(vi) Humwezesha mtu kupata matibabu kwa ndwele; anawazia spitali.
(vii) Akili huwezesha kutenga wahalifu na wasio wahalifu.
(viii) Humwezesha binadamu kuweka akiba; humwezesha kulinda mali.

6 x 1 = (alama 6)

(b)

- (i) Sitiari - akili si mali
- akili ni mali
- ukawa ng'onda
(ii) Tanakuzi – maskini na tajiri
(iii) Swali la balagha – vipi gonjwa kikuganda wawazia spitali?
(iv) Kinaya – kuwa na matambara na kuambiwa umetajirika kwa hili.
4 x 1 = (alama 4)

- (c)
- (i) Inkisari – kigaragara – ukigaragara
- metajirika – umetajirika
- alokijenga – aliyekijenga
(kutosheleza idadi ya mizani)
  - (ii) Mazida – muwili – mwili
(kutosheleza idadi ya mizani)
  - (iii) Udondoshaji wa maneno.
Pamwe mbinu – pamwe na mbinu
(Kutosheleza idadi ya mizani).
  - (iv) Kufinyanga sarufi – gani inadumu mali-Mali gani inadumu
(Kuleta urari wa vina)
4 x 1 = (alama 4)

- (d)
- i Urudiaji wa virai – kama akili si mali.
  - ii Urudiaji wa silabi/sauti- silabi li na ri katika ubeti wa kwanza.
  - iii Urudiaji wa mshororo / usambamba – kama akili si mali
2 x 1 = (alama 2)

- (e)
- (i) Mishororo minne katika kila ubeti.
  - (ii) Vipande viwili katika kila mshororo.
  - (iii) Vina vya ndani na vya nje vinabadilika kutoka ubeti hadi mwingine.
  - (iv) Shairi lina kibwagizo- kama akili si mali, usingeweza fikiri
  - (v) Kila mshororo una mizani 16 (8, 8)
  - (vi) Shairi lina beti nane.
4 x 1 = (alama 4)

- (a) Wimbo wa harusi – nache aila, kujinasibisha na asiyehusiana naye kwa damu... , kutolewa kwa mahari
1 x 2 = (alama 2)
kutaja 1
mfano 1

- (b)
- i) Kuoza mapema – nafsini inasema itaacha elimu
  - ii) Ulipaji mahari -mitamba imepokelewa
  - iii) Shangazi na ami kuwa na nafasi katika ndoa.
  - iv) Wanaoana hawana uhusiano wa kinasaba.
2 x 1 = (alama 2)

- (c)
- i) Kushusha na kupandisha kidatu kulingana na hali anayotaka kuibua.
  - ii) Kuvaa maleba ya bibi harusi.
  - iii) Kuigiza baadhi ya vitendo.
  - iv) Kuihusisha hadhira pengine kwa uimbaji/kuimba pamoja.
  - v) Kuimba kwa kasi, wastani ili hadhira ipate taathira ifaayo.
  - vi) Kutumia ishara/miondoko ili kuonda ukinaifu.
  - vii) Kutumia ala zinazaoafikiana na ujumbe wa wimbo.
6 x 1 = (alama 6)

(d) **I Manufaa ya mahojiano**

- (i) Ni rahisi kupata habari za kutegemewa kwa vile anakabiliana ana kwa ana na mhojiwa.
  - (ii) Anaweza kumfasiria anayehojiwa baadhi ya maswali.
  - (iii) Anaweza kuona sifa/ishara za uso za wawasilishaji hivyo kukuza uelewa.
  - (iv) Majibu yanaweza kunakiliwa au kunaswa moja kwa moja yanapotolewa, hivyo kuhifadhika.
  - (v) Anaweza kubadilisha mtindo wa kuhoji kulingana na kitembo cha elimu/uelewa wa anayehojiwa.
  - (vi) Anaweza kung'amua wakati anapopewa habari zisizo za kweli hivyo kutozinakili.
  - (vii) Kwa vile anakabiliana na mhojiwa si rahisi kwa mhojiwa kukataa kujibu maswali.
  - (viii) Mahojiano yanaweza kutolewa kupitia kwenye simu, hivyo kupunguza gharama.
- 5 x 1 = (alama 5)**

II Changamoto

- (i) Tatizo la kimawasiliano huenda likaathiri utoaji wa habari.
  - (ii) Huenda mhoji/mhojiwa asiwe na muda wa kutosha wa mahojiano.
  - (iii) Mhojiwa kumshuku mhoji, hivyo kutotoa habari za kutegemewa.
  - (iv) Mhoji kuwajaza wahojiwa hofu kutokana pengine na kiwango chake cha elimu.
  - (v) Kwa vile wahojiwa wanakabiliana na mhoji moja kwa moja, huenda wakampa habari za uongo ili kumfurahisha.
  - (vi) Ikiwa matini ya mahojiano imeandikwa kwa lugha tofauti na ajuayo mhoji, huenda pakawa na tatizo la kutafsiri.
  - (vii) Ni njia ghali kwani kwa kawaida mtafiti sharti asafiri kukutana na mhojiwa.
  - (viii) Anayehoji akishindwa kuibua maelewano baina yake na mhojiwa mwanzoni, huenda mawasiliano yakatizwe, hivyo kuathiri vibaya utoaji wa habari.
- 5 x 1 = (alama 5)**